

קהילה מעורבת כהתארגנות חברתית-פוליטית חדשה

כרמית פוקס-אברבנאל

תקציר

השסע הדתי-חילוני הוא שסע בולט ביותר בחברה היהודית הישראלית, והטענה הנפוצה בשדה המחקר היא שהחברה הישראלית שסועה ונחלקת לקבוצות חברתיות, לזרמים חינוכיים ולמפלגות פוליטיות. מאמר זה מבקש להציג את תופעת הקהילות המעורבות לדתיים, מסורתיים וחילוניים, קהילות יהודיות בעלות דפוס חברתי-פוליטי חדש ושונה מן המקובל. הקהילות המעורבות למעשה יוצאות נגד המגמה של בדלנות והסתגרות ממוסדת, הן מציגות מודל היברות חדשני, שיח פוליטי חדש. קהילות אלו מעוררות מחשבה ותהיות בנוגע לתהליכים חברתיים המתפתחים או עשויים להתפתח בחברה הישראלית. הדפוס הפוליטי החדש מצמיח תשתית לשיח חברתי המתמודד באופן קבוע עם אתגרים חברתיים ומאמין בשיתופיות ודינמיות במסגרת תהליך התמודדותו עם אתגרים אלה. בתוך כך הקהילות המעורבות מנסות להתמודד עם דילמות חברתיות ופוליטיות מורכבות. אחת הדוגמאות לכך היא הצלחתן להקים מערכות חינוך משלכות לתלמידים דתיים, חילוניים ומסורתיים באותו מוסד חינוכי. במסגרת השיח החדש הן מעמידות מודל ומנוף לאידיאל ישראלי חברתי-פוליטי חדש שלא היה קיים בחברה הישראלית, והוא צובר תאוצה במאה העשרים ואחת.

מאמר זה יציג היבט ייחודי של התמודדות עם שאלות של פרט וכלל, מפגש בין זהויות ויצירת מרחב בין-תרבותי מפרה ומפתח שותפות. לשם כך נערך מחקר בשיטה האיכותנית בהתאמה לגישת התאוריה המעוגנת בשדה. נעשה שימוש בתצפיות, ראיונות וניתוח

תוכן. אוכלוסיית המחקר היא כלל הקהילות המעורבות של חילונים, מסורתיים ודתיים, הכוללת אנשים בוגרים בני שמונה עשרה ומעלה, מנהיגות הקהילות (רכזים, ראשי יישובים עצמאיים, ראשי קהילות עירוניות) וכל נציג שתורם לקשרים בין הקהילות ובתוכן. נערכו ראיונות עם ארבעים אנשים ועם עשרים משפחות, ונשלחה נערכה פנייה לאנשים שונים שהמליצו על נוספים, ומי שנעתר השתתף במחקר (ראוי לציין כי רוב הפניות לנחקרים נענו בחיוב וברצון טוב לספר על פעילות הקהילות).

מילות מפתח: קהילות מעורבות לדתיים חילוניים ומסורתיים, שסע דתי־חילוני, שיח חברתי־פוליטי, שיח זהות, שיח זכויות, חינוך משלב

מסגרת תאורטית

השסע הדתי־חילוני כמניע להתפתחות הקהילות המעורבות החברה הישראלית היהודית היא חברה בעלת מבנה רב־תרבותי המאופיין במגוון זהויות יהודיות בעלות יחס שונה למסורת היהודית הדתית, לתכניה, לסמכויותיה וכיוצא באלה. היקף שמירת המצוות על אופניה השונים, מעמדה וחשיבותה באורח החיים הפרטי והקהילתי, לצד מקומה של הדת בחיים הציבוריים ונושאים נוספים מפלחים את החברה הישראלית ומעידים על דעות חלוקות ומגוונות (אזולאי ורצברגר, 2008; בן יוסף, 2003; הסקר החברתי, 2009; ליבמן, 1990, עמ' 187; לשם, 2004). מדד הדמוקרטיה (המבוסס על סקר דעת קהל של המכון הישראלי לדמוקרטיה, ובודק היבטים תפיסתיים של הדמוקרטיה הישראלית) מעיד כי הציבור היהודי רואה את המתח בין דתיים לחילונים כשני בחוזקו לאחר המתח בין ימין לשמאל בנושאים מדיניים־ביטחוניים. ואכן נושא ההדתה עמד פעמים רבות בלב השיח הציבורי (הרמן ת' ואחרים, 2019).

הזהויות היהודיות המוגדרות בישראל הן: (א) הזהות החרדית – שייכת לקבוצה המאופיינת בהתבדלות מן החברה הכוללת, אף מזו הדתית; (ב) הזהות הדתית־לאומית – שייכת לקבוצה המאופיינת במגוון חברתי עשיר ומושתתת על שלושה רכיבים: דתיות, לאומיות (ציונות) ופתיחות ברמות שונות למודרנה. האוחזים בה נחלקים לקבוצות שונות על פי מידת קרבתם לזרם החרדי מצד אחד ולזרם המסורתי מצד שני; (ג) הזהות המסורתית – שייכת למי שטרם עבר את תהליך המודרניזציה והחילון, המסורתיים העידו שהם חשים כי הם "חיים ברוח הערכים

של היהדות" (ידגר, 2008, 11); (ד) הזהות החילונית – מאפיינת קבוצה שאינה עשויה מקשה אחת. חוקרים מציגים הגדרות שונות לזהות זו: ידגר (2012) מתאר אותה על דרך השלילה, כלומר מי שאינו דתי; מלכין (2006) מתאר אותה כקבוצה המתנהלת במסלול הרציונלי-חילוני-הומניסטי שהמדע משמש לו מכשיר בלעדי להבנת תופעות ואירועים; אלמוג (2009) מחלק את המגזר החילוני לשלוש קבוצות בעלות ערכים דומים מבחינת השכלה, משפחה ואוריינטציה דתית; ברנד (2012) לעומתו מציג עבורם הגדרה הלכתית – מי ש"עובר עבירה", "מומר", "משומד"; ושיגא (1999) רואה בחילוני כמי שחופשי לבחור מתוך המסורת את המתאים לו ולהעניק פרשנויות מודרניות תוך שלילת ההיבטים ההלכתיים של המסורת הדתית בהיבטיה האורתודוקסים.

ככל שגדלים מספרם, חשיבותם ועומקם של הנושאים הנתונים במחלוקת בין הקבוצות השונות ומצטמצם המכנה המשותף ביניהן, כך קשה יותר ההיכרות בין המחנות וקטנה הנכונות לוותורים ופשרות. בעיני קבוצות גדולות במדינה שני נושאים – עתיד השטחים (יהודה ושומרון) ומעמדה של הדת במדינה – נתפסים כמהותיים לעיצוב הזהות הקולקטיבית (כהן וזיסר, 2003, עמ' 87). שסע זה, שמקורו במחלוקות אידיאולוגיות עקרוניות, מתבטא גם במחלוקות מעשיות בנושאים מוגדרים, דוגמת אופייה הציבורי של השבת (הכולל נושאים כגון פעילותה של התחבורה הציבורית ופתיחת מקומות מסחר ובילוי), מעמדם של הזרמים הלא אורתודוקסיים בכלל וסוגיית הגיור בפרט, חוק השבות, מכלול הנושאים הקשורים למעמד האישי, שירותי הדת ועוד נושאים רבים ומגוונים (כהן, 2005, עמ' 375; Tabory, 1992).

מחקרים משנות השמונים והתשעים של המאה העשרים תיארו את ישראל כזירה של "מלחמת תרבות" מתעצמת בין דתיים לחילונים (גודמן ויונה, 2004, עמ' 373). לא פעם נשמע החשש מקרע ופירוד חברתי (צמרת, 2001, עמ' 86), החובר לטענה כי חל תהליך הדרגתי של התחזקות הקצוות בחברה הישראלית (פרלוב, 20.1.2009). ב-2009 יותר ממחצית המשיבים לסקר החברתי (55%) סברו שהיחסים בין דתיים ללא דתיים בארץ "לא כל כך טובים" או "לא טובים כלל" (אריאן וקיסר-שוגרמן, 2011, עמ' 14).

עומקו של השסע ניכר ברמת מיסוד גבוהה הבאה לידי ביטוי במערכות חינוך נפרדות, במפלגות שונות המייצגות זרמים דתיים מסוימים, במגורים ביישובים קהילתיים ייחודיים למגזרים השונים וכדומה. הניסיון להסדיר את המחלוקות

המביאות להפרדה נעשה באמצעות הסכם הסטטוס קוו וטכניקות אחרות המופעלות בהתאם לדגם הפוליטיקה ההסדרית (או ההתאגדותית), האופייני לחברות משוסעות. דגם זה מתמקד בהימנעות מהכרעה ברורה בתחום השנוי במחלוקת, הימנעות מהפעלת עקרון הרוב וכוחו לצורך הכרעה והעדפת קואליציות גדולות המקיפות את הקבוצות הנתונות בקונפליקט תרבותי, הכרה הדדית בקיומם של קווים אדומים וזכות וטו הדדית לזרמים השונים. למשל: מתן אוטונומיה לזרמים השונים בחינוך, העדפת שיטות יחסיות בבחירות ויצירת קואליציות שלטוניות (דון יחיא, 1996, עמ' 18-19; 2008, עמ' 3-5; Lijphart, 1975).

התחושה של שסע דתי־חילוני שהולך ומעמיק בקרב רבדים שונים בחברה הביא לחיפוש אחר פתרונות חברתיים. נוסף על כך משבר מדינת הרווחה המערבית – אשר הוביל להרחבת פערים כלכליים ולא־יצדק חברתי בשל כלכלת השוק החופשית – הביא לצמיחת תופעת הקהילתיות. הקהילתיות שהחלה להתפתח בחברה ישראלית אופיינה כטרודה בשאלות של פרט וכלל, קהילה ואוטונומיה, זכויות הפרט ואחריות חברתית (אזולאי, 2000, עמ' 1; בן יוסף, 2003, עמ' 9-10). כמו כן, בחברה הישראלית של שנות האלפיים אפשר לאתר השפעות ניכרות של האקלים החברתי הפוסט־מודרני, של תהליכי הגלובליזציה ושל המעבר לערכים פוסט־מטריאליסטיים. ההגות הפוסט־מודרנית, המטפחת פרשנות היסטורית נטולת סיפור־על מחייב ומציגה רק פרשנות סובייקטיבית לאירועים היסטוריים, השפיעה על הדיון בשאלת הזהות בחברה הישראלית (ליברמן, 2004, עמ' 31-41). ארגון החיים במערכת של כללים נוקשים וההסתמכות על מסורות העבר והאמונה בגאולה אוטופית, המאפיינים את העולם הדתי, מעמידים ניגוד גמור לאינדיווידואליזם האוטונומי ולרלטיביזם, המאפיינים את העולם המודרני (מוזס, 2009). את מקום האתוס הצברי תופס אתוס נאו־ליברלי המתמקד בזכויות הפרט, בחופש מכפייה מכל סוג שהוא ובשאיפה לרווחה כלכלית. כך שלמעשה ההתנגדות הגוברת לכפייה תרבותית ופוליטית מובילה להתפוררות הסטטוס קוו בענייני דת ומדינה ולחילון מואץ של המרחב הציבורי בערים בעלות רוב חילוני מוצק (אלמוג, 2008, 30 ביוני; אלמוג ואלמוג, 2016; מוזס, 2009). שחיקת ההסכמות הבסיסיות שעליהן נבנה הסטטוס קוו מעמידה אתגר לא רק להמשך אכיפת הכללים אלא גם ליצירת הסכמים וכללים חדשים שיתמודדו עם השינויים ויכילו את המחלוקות. במציאות החדשה איבד הסטטוס קוו את הלגיטימציה שלו ואת יכולתו לספק כללים מנחים לפשרות ולהסכמות (בן פורת, 2016, עמ' 106-201).

השפעות אלו הביאו להתפתחות שיח ישראלי המעלה ביקורת נגד עצם החלוקה לקבוצות זהות כפי שהוצגו לעיל וקובע שהיא כבר אינה רלוונטית. הערעור על החלוקה הזאת מתחזק עקב שינויים חברתיים רבים שעוברת החברה הישראלית, כמו כל החברה המערבית במאה העשרים ואחת. החלוקות שתוארו לעיל נשענות על הנחות יסוד שהיו רלוונטיות במאות התשע עשרה והעשרים. אך כיום ניכר כי בכל זהות שתוארה התפתחו תת-זהויות שונות שהביאו להגדרות חדשות. מדד הדמוקרטיה לשנת 2015 מראה כי חלה ירידה בעוצמת המתח של השסע הדתי-חילוני (הרמן ואחרים, 2015). משלושה סקרים שערך מכון גוטמן בשנים 1991, 1999 ו-2009, אפשר ללמוד שהיהדות נוכחת בחייהם של הרוב המכריע של היהודים הישראלים, גם אם באופנים שונים (הרמן ת' ואחרים, 2019).

מחקרם של תמר ועוז אלמוג (2016) על "בני דור ה-Y" (בני 21-35), שהם בחלקם ממקימי קהילות מעורבות חדשות ובנים של מקימי קהילות מעורבות שגדלו לתוך קהילות אלה, העלה נתונים המעידים על זיקה לדת ופרקטיקה מסורתית בעלות מאפיינים טיפוסיים להם: (א) אלוהות כהשגחה פרטית; (ב) כשרות סלקטיבית; (ג) ערב שבת בחיק המשפחה; (ד) חגים ושמחות בעלי אופי פולקלוריסטי ישראלי ולא דתי; (ה) הנחת תפילין לפי בחירה; (ו) הפרדת הדת מהמדינה.

התפתחות הקהילות המעורבות

הקהילות המעורבות לדתיים, מסורתיים וחילונים התפתחו בשלושה שלבים עיקריים: בשלב הראשון, משנות השבעים ועד סוף שנות התשעים של המאה העשרים, צמחו הקהילות הראשונות והוקמו בהתיישבות בשומרון; בשלב השני, מתחילת שנות האלפיים ועד העשור השני למאה העשרים ואחת, הוקמו בתי ספר משותפים לדתיים וחילונים; ובשלב השלישי, בשנים 2008-2009, הוקמה עמותת מרק"ם כארגון משותף של נציגי קהילות מעורבות. מאז ועד היום חלו שינויים ארגוניים ועמותה זו הצטרפה לארגון מיתרים, אך החלוקה הארגונית וההתמודדות המערכתית ממשיכה מאז לקדם הקמת קהילות מעורבות חדשות בחברה הישראלית. הקהילות המעורבות התפתחו מתוך מניעים הקשורים לרעיונות אידיאולוגיים של קבוצות חברים ומתוך רצון לממש צרכים פרקטיים אישיים. דני אלעזר, יו"ר יחד מודיעין בעבר, תיאר זאת כך: "כל אדם מונע מאידיאולוגיה, מרעיון אותו רוצה לממש, בפרט אנשים שבחרים להקים קהילה ולייצר יש מאין לא פעם" (דני אלעזר, ריאיון אישי, יולי 2015). ואכן המניעים להקמת הקהילות האלה מגוונים: היכרות

עם המסורת היהודית, פתרון פרקטי לזוגות מעורבים, רצון למימוש אידיאולוגיה אישית או קבוצתית וצורך במפגשים קהילתיים בחברה המתאימה לצורכי החברים (פוקס־אברבנאל, 2018). למעשה, הקמת קהילה מעורבת היא יוזמה המעניקה פתרון ומענה לצרכים שונים אישיים ומגוונים של חברים בעלי רצון משותף לשינוי השיח החברתי־פוליטי המקובל בחברה הישראלית. הניסיונות השונים למציאת פתרונות לצרכיהם נובעים משיח חדש אשר מחליף את זה המוכר תוך פתיחות לפתרונות דינמיים וחדשנים בהתאמה לכל קהילה וקהילה.

גישות מובחנות למפגש בין־תרבותי

ספרות המחקר מציגה גישות לאופני התמודדות במפגש בין־תרבותי:

א. גאנס ולוין־רוזליס (2015) מציגות מודל של Berry המתאר את אסטרטגיות ההתמודדות השונות של פרטים במפגש בין שתי תרבויות. המודל מצליב שני צירים (שלצורך המודל הם דיכוטומיים). הציר הראשון – האם הפרט רוצה לשמר את זהותו ואת מאפייניו התרבותיים? (כן/לא); והציר השני – האם הפרט מעוניין לקיים יחסים חברתיים עם קבוצות אחרות? (כן/לא). הצלבת שני הצירים במודל יוצרת ארבעה דפוסי התמודדות: (1) כאשר הפרט רוצה לשמר את זהותו ואת מאפייניו התרבותיים אך גם מעוניין לקיים יחסים חברתיים עם קבוצות אחרות, נוצרת אינטגרציה בין זהות המוצא לבין זהות החברה הקולטת; (2) כאשר לפרט יש עניין לשמר את זהות המוצא ולדחות את זהות החברה החדשה נוצרת בדלנות; (3) כאשר הפרט רוצה לדחות את זהות המוצא ולקבל את הזהות החדשה זוהי התבוללות; (4) וכאשר הפרט מעוניין לדחות את שתי התרבויות – תרבות המוצא והתרבות החדשה – נוצרת שוליות (שם, עמ' 25). המאמר בוחן את אסטרטגיית ההתמודדות של הפרטים במסגרת יחסי הגומלין שלהם בקהילות המעורבות.

ב. מחקרה של וינהבר (2007) חשף מגוון רחב מאוד של ביטויים חברתיים יצירתיים ליישום ולהשגה של מטרות החברה ההסדרית לשם טיפול בשסע הדתי־חילוני. התופעות הרבות חולקו לשלושה אבות טיפוס: ארגוני הידרבות, אמנות ובתי ספר משותפים. מחקרה חשף כי בתי הספר המשותפים (לדתיים ולחילונים) עשויים לשמש דגם אופטימי להיתכנות קיומו של שיח זהות וליתרונותיו (שם, עמ' 289–290; נחשוני, 2008). כיום אנו עדים למגמה

- המציגה תהליך של טשטוש סוציולוגי בין קבוצות חברתיות מובחנות כביכול, שיש ביניהן גבולות ברורים לכאורה (כהן, 2013: 28.2).
- ג. הגלובליזציה כמאחדת תרבויות: בחברה הפוסט־מודרנית, שבה העולם הפך לכפר גלובלי, נוצרה האחדה בין תרבויות, בייחוד בהשפעת הדומיננטיות התרבותית האמריקנית. הגלובליזציה הביאה עימה מורכבות פלורליסטית, שהביאה לטשטוש קווי הגבול הברורים בין זהויות. אם כך לא יהיה מפתיע לגלות הופעתה של זהות דתית־חילונית (הלינגר, תשס"ד, עמ' 4). מחקרים מעידים כי משנות התשעים של המאה שעברה, גדלות קבוצות חילוניות ודתיות שקוראות תיגר על הדיכוטומיה בהגדרת קבוצותיהן (אזולאי ותבורי, 2008). לאורך השנים קמו ארגונים וקבוצות שעוסקים בטיפוח היהדות ואף יוצרים רשתות חברתיות הפועלות למען התחדשות יהודית (אזולאי, 2010). מסוף המאה העשרים אנו מבחינים בתופעה של היווצרות דתיות חדשה, המדגישה את המרכיב הרוחני של ההווה הדתית על פני המרכיב ההלכתי (שלג, 2000, עמ' 250). נוצרו פרקטיקה דתית־יהודית וכן אמונות וערכים משותפים הנובעים מהיהדות ושוברים ניגודים מוכרים (גודמן ופישר, 2004, עמ' 268). הקהילות המעורבות מעלות על נס את רעיון הפלורליזם הביני־זהותי.
- ד. ביליג (Billig et al., 1988) לא ראה את האידיאולוגיה כמערכת אמונות קוהרנטית ומגובשת, אלא כאוסף של אמונות סותרות, היוצרות דילמות ותהליכי חשיבה מנוגדים אצל הפרט בשעה שהוא מנסה לחיות בו בזמן לאורה של כל אחת מהן. לטענתו, הסתירות שהאנשים חשים נובעות משני מקורות: האחד, פער בין האידיאולוגיה האינטלקטואלית של הפרט לבין חיי היום־יום שלו, והשני, התמודדות עם ערכים סותרים העולים תוך כדי חיי השגרה. מגורים בקהילות המעורבות מאפשרים להתמודד עם הסתירות בין אורחות החיים השונים במגזר היהודי.
- ה. תאוריות המגע והמידע עוסקות במפגשים בין־תרבותיים בין תת־תרבויות מובחנות בביזור. קהילות מעורבות, מעצם הגדרתן, הן מקום למפגש בלתי אמצעי בין קבוצות בעלות זהויות שונות, בהן קבוצות שיחסן למסורת הדתית ולגילוייה שונה. על פי תאוריית המידע, הכרת הקבוצה האחרת והרקע התרבותי שלה, היא שתיצור הבנה והערכה חיובית כלפיה. היעדר מידע מסוג זה עשוי ליצור עיוות תפיסה ומתחים ביחסים שבין הקבוצות (בן ארי ואמיר, 1988, עמ' 49–57; Brislin, 1986, pp. 215–; Brewer & Miller, 1984, pp. 281–302).

234). יש שתי גישות בנוגע למידע על הקבוצה האחרת: הגישה האחת מדגישה את המשותף ומתעלמת מההבדלים ומהנושאים שבמחלוקת, והגישה האחרת מתמקדת במידע על ההבדלים בין הקבוצות ועל השוני ביניהן, תוך היכרות עם הערכים והתרבות של הצד האחר (בר וברגל, 1995). המידע על הקבוצה האחרת מפחית עיוותי תפיסה ומתחיים בין קבוצות (שרעבי, 2001). לפיכך, ידע והיכרות בלתי אמצעית במסגרת קהילה מעורבת יכולים להפחית את עיוותי התפיסה ואת המתחיים בין הקבוצות השונות שבקהילות המעורבות. תאוריית המגע יוצאת מנקודת הנחה כי היכרות בלתי אמצעית עם "האחר" תקדם את ההבנה בין קבוצות, תוביל לשינוי עמדות ותפחית דעות קדומות (Allport, 1958).

1. גודמן מתאר תופעה של "דתילונים ודתילוניות" (גודמן, 2012, עמ' 1-3). מדובר ביחידים ובקבוצות שרואים עצמם דתיים לכל דבר בתחומים מסוימים ופטורים לחלוטין מתורה ומצוות בתחומים אחרים. אנשים שאינם חותרים בהכרח לזהות יציבה אחת. אנשים אלו אינם רוצים כי בניהם יחזרו בתשובה או יפנו לכיוון החרדי, הם מזהים עצמם כחילונים הממשיכים לשמר גם מאפיינים דתיים, ויש מהם שילדיהם לומדים בבתי ספר מעורבים (עירוב של בנים ובנות ועירוב של דתיים וחילונים). כל אחד ואחת בוחרים מצוות מסוימות ומוותרים על אחרות לפי הפרמטרים שהם קבעו לעצמם. עקרונותיהם עשויים להשתנות מעת לעת, הם ישובו להקפיד על מצווה מסוימת ויחליטו לוותר על אחרת. ייתכן שבמסגרת הקהילות המעורבות יתאפשר לפגוש דתילוניים ודתילוניות ולראות את דרך התנהלותם. תופעת הקהילות המעורבות יכולה להעמיד סמן דרך לתופעה של טשטוש הזהויות והופעת זהות דתית-חילונית בעקבות ניסיונות ההתקרבות של קבוצות חילוניות ודתיות אלה לאלה. מחקר זה בדק את אופי השיח של החברים במערכת חברתית חדשנית זו.

שיח זכויות ושיח זהות

במחקר זה אופי השיח הפנימי בקהילות המעורבות נבחן באמצעות שני סוגי שיח שהציג שגיא (1999), שיח זכויות ושיח זהות. המרכיבים המובילים בשני סוגי השיח נשענים על שני צירים: תפיסת הזהות האישית של האדם ואופן תפיסתו את זהותו של האחר. סוגיית הזהות בקהילות מעורבות נבחנה על בסיס רצף של אפשרויות

המתוחם בין שני קטבים שהציג שגיא (שם). בקוטב אחד – תפיסת זהות עצמית הבנייתית, ובקוטב הנגדי – תפיסת זהות עצמית מהותנית. שיח זהות מבוסס על תפיסת הזהות כבעלת יכולת להשתנות מתוך מפגש עם האחר, והוא שייך לתפיסה של זהות הבנייתית. שיח זה עוסק בבירור מאפייני הזהות של המשתתפים בשיח והוא מאפשר שינוי בעמדות, כלומר בתפיסות ובסטריאוטיפים שהיו לכל אחד מהצדדים לפני ניהול השיח. שיח זכויות מבוסס על תפיסת זהות עצמית מהותנית. זהו שיח המתאפיין בקיומם של תובעים ונתבעים, זהו שיח היררכי ביסודו שאינו סימטרי ובמסגרתו יש הצגה של אינטרסים של צד אחד ומנגד אינטרסים של צד אחר. למעשה שיח זכויות אינו עוסק בזהות עצמה ובתכניה אלא רק בזכויות הנתבעות בשם הזהות. בהקשר לנושא מחקר זה, קוטב אחד הוא שיח הזהות. הוא מדגיש את השסע הרתיחילוני, מבליט אותו ומנסה לייצר זהות משותפת חדשה של המשתתפים בשיח על בסיס הזהויות הישנות. בקוטב האחר נמצא שיח הזכויות. במסגרתו כל זהות שואפת להצליח לשמר את עצמה ולצד זאת לקיים דיאלוג עם זהויות אחרות ולשאת ולתת עימן (שגיא, 1999, עמ' 408-430).

מטרת המחקר ושאלות המחקר

מטרת המחקר היא לתאר את מאפייני הפעילויות הקהילתיות בקרב קהילות מעורבות שונות תוך בחינת השיח הפוליטי היוצא נגד דפוסי ההתנהגות המקובלים בחברה הישראלית היהודית. שאלות המחקר הן:

- מהם סוגי הפעילויות המאפיינים את המפגשים החברתיים של הקהילות המעורבות?
- מהן דרכי ההתמודדות עם המתח הביין-קבוצתי בשיח הקהילתי הנובע מהשתייכותם של חברי הקהילות לקבוצות זהות שונות?
- מהם אתגרי השיח הפוליטי המאפיינים את הקהילות המעורבות?

שיטת המחקר וכלי המחקר

המחקר המקדים: במהלך מחקר הגישוש נערכו ראיונות עם ראשי קהילות מרכזיות, למשל ראש קהילת מזכרת בתיה, מייסד קהילת כפר אדומים, יו"ר הנהלת מרק"ם, וחברת הנהלת קהילת יחד מודיעין לשעבר. כמו כן נערכו תצפיות על התכנסויות

שונות: אספות כלליות, כנס נרחב של קהילות, מפגש תוכניות עמיתים וישיבת רכזי קהילות ואתרי אינטרנט רלוונטיים.

על בסיס מחקר הגישוש נבנה דגם ששימש אמצעי למיפוי הקהילות לפי קריטריונים. זהו דגם השוואתי שנשען על מגוון מאפיינים שנראו חשובים לסוגיה המאפשרים לבחון באופן שיטתי את תופעת הקהילות המעורבות. הדגם מציג מכלול תכונות אפשריות של הרכב קהילתי. במהלך המחקר הוא עבר כמה שינויים והתאמות בהתאם לממצאים ובהתאם לגישת "התאוריה המעוגנת בשדה". גישה זו תומכת בתהליך ניתוח אינדוקטיבי מובנה ומתפתח הכולל איסוף נתונים, פרשנויות והמשגות לתופעות שנצפו והובנו בתהליך איסוף נתונים איכותני (גיבתון, 2001; Bowen, 2006; Charamaz, 2000). הגדגן מציג מכלול תכונות אפשריות של דגם קהילתי, בהקשר לקהילות המעורבות כשתי קבוצות זהות (פוקס־אברנאל, 2018). הדגם מתאר תחומים שונים: (א) סביבת פעילות, בין קהילה עירונית ליישוב קהילתי; (ב) מניעי יסוד ומימוש בפעילויות ייחודיות במרחב הקהילתי; (ג) מאפיינים דמוגרפיים (גודל הקהילה, המעמד החברתי־כלכלי, קבוצות השתייכות, סוגי משפחות, יחס מספרי בין מגורים שונים); (ד) היקף הפעילות המוצעת ומידת מעורבות החברים בקהילות מעורבות; (ה) סוג המערכת החינוכית שאליה משויכים חברי הקהילה; (ו) אופן ארגון הקהילה; (ז) שימור זהות משפחתית (שם, עמ' 60-65). דגם זה סייע בהמשך לניתוח המידע שנאסף.

כלי המחקר

א. ראיונות: במהלך המחקר נערכו ראיונות עומק פתוחים וראיונות מובנים למחצה. נערכו שמונים ראיונות עם ארבעים איש ועשרים משפחות. חלק מן המרואיינים התראיינו כמה פעמים בנסיבות שונות. הסוגיות שהועלו בראיונות היו רבות, לדוגמה: הגדרת הזהות היהודית, דרכי התמודדות עם סוגיות כגון תפילה בבית ובמסגרות הציבוריות כאשר בני הזוג אינם משתייכים לאותו מגזר (כגון חילוני הנשוי לדתייה), מידת המעורבות של המרואיינים במסגרת הקהילה הסובבת, מידת המעורבות בפדגוגיה הבית ספרית, מקום החינוך הבלתי פורמלי במסגרת החברות בקהילה המעורבת, אופי השיח הבין־אישי והקהילתי ועוד.

- ב. תצפיות מסוג צופה טהור: המחקר שילב ארבעים תצפיות על אספות חברים בקהילות הנחקרות, פעילויות קהילתיות, פעילויות בית ספריות, פעילויות ארגוניות שונות לרגל חגים ואירועים ייחודיים (כגון טקס יום הזיכרון והעצמאות). התצפיות סייעו בניסוח השאלות לראיונות והקיפו פעילויות מגוונות שהתקיימו ברחבי הקהילות המעורבות ועקבו באופן שוטף אחר שלבי תהליך התפתחותן. התצפיות התמקדו באופן התכנון והביצוע של האירועים שנצפו, במאפייני המשתתפים, במספר המעורבים בפעילויות ובמידת שיתוף הפעולה הקהילתי בפעילויות. התצפיות בחנו את הביטוי לחזון הקהילות במהלך הפעילויות הנצפות כגון שיח מאפיין ודיונים בנושאים שנויים במחלוקת.
- ג. ניתוח תוכן איכותני: נערך ניתוח תוכן של מסמכים, פרוטוקולים של אספות חברים ומסמכים המתעדים תוכניות פעילות ארגונית בעבר, בהווה ובעתיד. נבחנו מסמכי סיכום של דיונים בנושאים עקרוניים בקרב חברי הקהילות המעורבות, עלונים של כנסים שהופצו בקרב הציבור, מידע מאתרי אינטרנט, עלונים של הקהילות, טקסטים הלקוחים משיח דבור, כתוב ומקוון (כגון טקסטים אינטרנטיים ומסמכים כתובים).

אוכלוסיית המחקר

המחקר בחן את כלל הקהילות המעורבות של חילונים, מסורתיים ודתיים בישראל, ואוכלוסיית המחקר כוללת אנשים בוגרים, בני שמונה עשרה ויותר, מנהיגות קהילות ונציגי קהילות שתורמים לקשרים בין הקהילות. בסך הכול השתתפו במחקר ארבעים איש ועשרים משפחות. הקהילות המעורבות פרוסות על פני כל מדינת ישראל מצפון לדרום, המעמד החברתי-כלכלי של חבריהן הוא בינוני-גבוה. סוגי המשפחות מגוונים: משפחות חד-הוריות, חד-מיניות, דו-דוריות ואף רווקים ורווקות.

אתיקה: הנחקרים נתנו את הסכמתם המלאה להתראיין ולהזכיר את שמותיהם. הם אף פתחו את ביתם, שיתפו במסמכים וברעיונות לפיתוח המחקר. הצפייה באירועים, בכנסים ובאספות חברים נערכה בהסכמה ואף בהזמנה וולונטרית להשתתף. כמו כן, המוסד האקדמי שבמסגרתו נערך המחקר אישר את מהלך המחקר.

מאפיין תהליך ניתוח נתוני המחקר

נתוני המחקר נאספו באמצעות כלי המחקר. מיפוי מאפייני הקהילות על פי הדגם התאורטי שנבנה במחקר המקדים סייע בדרך הניתוח. הנתונים שנאספו נותחו והומשגו בהתאמה לשאלות המחקר.

ממצאי המחקר

במצאי המחקר יוצגו דוגמאות אחדות בלבד מתוך כלל החומרים שנאספו באמצעות כלי המחקר. התמה המרכזית הנתמכת בממצאים היא התפתחות שיח פוליטי חדש.

ממצאי המחקר מוצגים בשני ממדים: ממד המתאר את אופי הפעילויות ומגוון סוגי הפעילויות המשקפות חיבור בין זהויות, וממד המתמקד בהתמודדות עם אתגרי השיח הפוליטי המאפיין את הקהילות המעורבות. בתוך כך, במסגרת השיח הפוליטי ומגוון הפעילויות, נבחנה ההתמודדות עם המתח הבין־קבוצתי.

הפעילויות המשקפות חיבור בין זהויות

סקירת סוגי הפעילויות המאפיינים את המפגשים החברתיים של הקהילות העלתה שיח פוליטי חדש הלכה למעשה. ההתארגנות הפוליטית החדשנית מאוגדת במסגרת פעילויות והתמודדויות ייחודיות היוצאות נגד דפוסי ההתנהגות המקובלים. ממצאי המחקר מציגים היכרות בלתי אמצעית עם שאר חברי הקהילה. זוהי היכרות שיכולה לקדם את ההבנה בין הקבוצות ולהפחית דעות קדומות (Allport, 1958). פעילויות אלו מחדדות את יישומה של גישת תאוריית המידע הרואה בהכרת הקבוצה האחרת וידיעת הרקע התרבותי שלה אמצעי ליצירת הבנה והערכה חיובית כלפיה (בן ארי ואמיר, 1988, עמ' 49-57; Brislin, 1986, pp. 215-234). המפגש בין חברי הקהילה בפעילויות שונות מביא להפחתת המחסומים וחוסר ההבנה הפוטנציאלית בין הקבוצות בחברה הישראלית. מנתוני המחקר עולה כי פעילות הקהילות נחלקת לכמה סוגים, יש כאלה המאופיינות כפעילויות לגיבוש חברתי ללא קשר לניסיון לחבר בין הפן המסורתי לפן הציוני ויש פעילויות בעלות אופי אחר שהקהילה בחרה לשוות להן. הפעילויות משקפות חיבור בין זהויות (דתית, מסורתית וחילונית).

פריסת סוגי הפעילויות מעלה מגוון עשיר על פני רצף. ההטרונגניות מעידה על התמודדות באופנים שונים עם הפערים הנגלים בין המגזרים השונים. בקצה האחד של הרצף נמצאת הימנעות מפעילות, שיש בה כדי לחדד פערים ולהביא לידי ביטוי פערים שקשה לגשר עליהם, ובקצה השני נמצאות קהילות שבהן מתרחשים דיונים וניסויים עד שמגיעים להסכמה משותפת בקרב חברי הקהילה. התייחסות נוספת לפעילויות היא על פי שתי נקודות מבט שונות על השיח החברתי: אפשרות אחת היא שיח ששומר באופן מלא על אורח חייו של כל מגזר ומגזר ואפשרות אחרת היא ניסיון מתמיד למצוא מכנה משותף בין המגזרים.

מאפייני הפעילות

הפעילויות נערכות באירועים שנבחרו כמשותפים לכלל חברי הקהילות: פתיחת שנת הלימודים, חגי ישראל (חגי תשרי – ראש השנה, יום כיפור וחג סוכות; חנוכה; שבועות; ל"ג בעומר; ט"ו בשבט; תשעה באב), פעילויות בשבתות (תפילות; שבתות קהילה; פעילויות סוף שבוע); ימי זיכרון ועצמאות; ט"ו באב; ופעילויות כלליות לגיבוש הקהילה. בתוך כל פעילות ניתן לראות את החיבור בין הזהויות, את אופן ההתמודדות עם פערים שנגלים ואת השאיפה לשמור על אורח חייו של כל מגזר ומגזר תוך ניסיון מתמיד למצוא מכנה משותף בין קבוצות הזהות השונות.

דוגמאות לפעילויות

פתיחת שנת הלימודים: קהילת יחד מודיעין יזמה מפגש תלמידים ומוריהם בבריכה הציבורית בעיר. מפגש זה דרש דיון מקדים בקרב נציגי הקהילה. שכן שחייה מעורבת של גברים ונשים אינה מקובלת במגזר הדתי ועל כן נדרש דיון בנושא בהשתתפות נציגי המגזרים השונים. ההכרעה התקבלה בדרך הדמוקרטית, הרוב הכריע לקיים את האירוע, כפי שסיפר מויש לוי (ריאיון אישי, אפריל 2014). היה חשוב לקהילה להוכיח כי יש אפשרות להגיע לפתרון מקרב ומשתף הכולל השתתפות כלל מגזרית המאופיינת בקהל מעורב.

חגי ישראל דוגמת חגי תשרי: בקהילת בית חורון (טלי וינר, ריאיון אישי, אוגוסט 2015) עורכים פעילויות שונות לקראת חגי תשרי, למשל סיורי סליחות ברחבי ירושלים, ערב למען נזקקים, השלמת מניין בתפילות, ערב שירה לנשים בלבד בסיומן הימים הנוראים. חברי הקהילה בוחרים את הפעילויות המתאימות להם ולא

מנסים לנהל שיח בנושא זהותם. מגוון האירועים מאפשר חיבור אישי המותאם לצרכים השונים של החברים. גאנם ולויין-רוזליס (2015) מסבירים דינמיקה זו כאינטגרציה שמתרחשת כאשר יש יחסי גומלין עם קבוצות אחרות.

חג חנוכה: בישוב נופי פרת בחרו לציין את חג החנוכה באירוח בבתי המשפחות ביישוב, תוך שילוב היכרות עם משפחות חדשות שהצטרפו לקהילה. שם האירוע הוא "נר מחבר". ראשי הקהילה קבעו את אחד מערכי הדלקת הנרות כערב שבו יבקרו משפחות בבתים מארחים, ידליקו יחד נרות וישתתפו בפעילות קבוצתית כלשהי. מדובר בהיכרות פנים-קהילתית סביב מצווה דתית – הדלקת נרות חנוכה, ובמפגש המאפשר חיפוש אחר המשותף וקירוב לכבות. זהו מפגש בלתי אמצעי עם ה"אחר" בלא היכרות מראש. הכוונה היא לנטרל אפשרות של התכנסות אצל חברים מוכרים.

חג ט"ו בשבט: בקהילת קשת מזכרת בתיה חגגו את ט"ו בשבט תשע"ו בסדר ט"ו בשבט (גלעד אילוז, ריאיון אישי, ינואר 2016). פרט להרמת כוס יין והשמעת מוזיקה של הרכב מוזיקלי מהקהילה, הוזמן מרצה שעסק בשירה הישראלית ובכתיבה השונה בדרום הארץ ובצפונה. בהרצאתו הוא קישר בין היהדות לארץ ישראל ודיבר על רמת הדתיות בחברה הישראלית. אחד הנושאים היה העובדה שבעבר הייתה הגדרה ברורה של מיהו אדם חילוני ומיהו אדם דתי, ואילו היום יש הגדרות שונות על רצף המחויבות למסורת הדת היהודית (תוך הצגת נתונים סטטיסטיים). דבריו הובילו לשיח פתוח בנושא יחסים בין דתיים לחילונים ולחשיבה משותפת על מאפייני הקהילה. מרצה זה התאים לרוח הקהילה, שלא פעם משקפת את המאפיינים של דור ה"ניו אייג'", דור שמחבר תורות דתיות שהובאו מן המזרח לרוח האינדיווידואליות המערבית ובעיקר האמריקנית, המעודדת את האדם לפעול למען אושרו האישי. השקפת עולם זו טוענת כי אושר אישי יוביל לאהבה עצמית, וזו תוביל לאהבה כללית בעולם. "באירוע זה תואר שיח כוללני, עקרוני, בנושא זהויות המהווה כר נוח להתמודדות עם שיח הזהות המתעורר במפגש בין זהותי בקהילה מעורבת. אין שיח אישי אודות הזהויות של כל אחד ואחד אלא דיון כללי אודות הגדרת זהויות שונות בחברה היהודית" (גלעד אילוז, ריאיון אישי, ינואר 2016).

בקהילת יחד מודיעין בחרו להפיק בשנת 2007-תשס"ז חוברת של סדר ט"ו בשבט לקהילה. בחוברת הופיע סדר פעילות משותפת שחולקה לארבעה שערים על

פי עונות השנה, ולכבוד כל עונה הורמה כוסית יין. הסדר שילב הסבר על מהותו של החג, רקע היסטורי ושירי ארץ ישראל. המעבר משער לשער סימל התייחסות שונה לתקופות השנה ולהתפתחות הטבע במקביל. שולב הסבר היסטורי על ישיבת עם ישראל בגלות כדבר שהביא לצורך לייבש את פירות ארץ ישראל. אירוע זה ממחיש את השאיפה של חברי הקהילה להציג את החיבור בין השורשיות הארץ-ישראלית לבין הרוחניות היהודית, קשר אשר המשיך להתקיים לאורך כל שנות קיומו של העם היהודי. חברי הקהילה בחרו להדגיש את המשותף לכלל החברים המתרכז בחיבור הגשמי והרוחני גם יחד. החיבור החברתי הטבעי באירוע מסוג זה מדגיש את המשותף במכלול הזהויות, החיבור לארץ ישראל. השתתפות באירוע מזמנת דיאלוג טבעי בין חברי הקהילה. אין מעורבות של רב יישוב או קהילה באירועים כאלו מתוך שאיפה להדגיש את הקשר הטבעי ליהדות ולמסורת, בלי קשר לקיום מצוות דתיות, שביצוען יכול להביא למחלוקות בין חברי הקהילה.

חג פורים: בקהילת יחד במודיעין, נערכו דיונים כיצד לקרוא את מגילת אסתר בציבור, אם בישיבה מעורבת של גברים ונשים או בהפרדה. הניסיון הראה כי בתחילה ערכו את הקריאה במעורב, לאחר כשנתיים הישיבה הפכה להיות עניין של בחירה אישית ובסופו של דבר, רק מי שרצה הפרדה, התיישב בחלק הקדמי. כיום הקריאה היא מעורבת. תהליך שינוי סדרי הישיבה בעת קריאת המגילה בציבור משקף את תפיסת הזהות ההבנייתית הרואה בזהות דבר משתנה בעקבות המפגש עם האחר.

יום הזיכרון לחללי צה"ל ויום העצמאות: ימים אלה זימנו אתגרים שונים בקרב הקהילות. אחת הדוגמאות היא ההכרעה שנעשתה בקהילת קשת מזכרת בתיה. קהילה זו מציגה מקרה בוחן לשילוב בין מאפייני הטקס המסורתי המקובל בארץ כטקס לכבוד יום העצמאות לבין מאפייני טקס המעבר החדש שעיצבה הקהילה. הטקס נערך בחצר בית הספר היסודי ומתפרסם בקהילה כטקס יהודי-ישראלי המתרחש בתפר שבין האבל והחג ומציע הזמנה למסע קהילתי שמטרתו לחוות יחד מעבר הדרגתי בין העצב לשמחה באמצעות שירה, קטעי קריאה, מוזיקה ותפילה. הטקס מאופיין בשילוב אוכלוסיות ממגזרים שונים ובתחושה של חוסר מחויבות לכללים ולהגדרות של טקס. הילדים המתרוצצים בחצר בית הספר, ההורים העומדים במרכז החצר, והקהל שיושב בחלקו על כיסאות במסודר מול הבמה משווים לאירוע אווירה חופשית. הטקס משלב שירי ארץ ישראל חילוניים ושורשיים וקטעי קריאה

מזן המסורת היהודית (תוכנית טקס מעבר, קשת מזכרת בתיה, מאי 2014). אחת הדוגמאות המובהקות לחיבור בין הישראליות למסורת הדתית היא קריאת "מגש הכסף" מאת נתן אלתרמן, קטע שהפך לחלק מהקנון הישראלי, תוך הגשת הקדמה המסבירה כי הקטע ייקרא בטעמי הפטרה, בדרך שבה יהודים קוראים פרקי נבואה, שהרי אלתרמן ביקש להציג סוג של אמירה נבואית שבה חזה את קום המדינה. קריאה ייחודית זו מדגישה את השילוב בין הדתי לחילוני.

טקס זה ממחיש את הנקודה החשובה בפעילות הקהילה המעורבת – שילוב בין הפן הלאומי־ישראלי לבין הפן הדתי־מסורתי. לדברי המרואיינים מיישוב זה, הכנת טקס המעבר מעידה על תהליך מעמיק שנערך בקהילה, תוך התחשבות בצרכים השונים וחיפוש המכנה המשותף. ההחלטה לתת ביטוי לדרכים השונות של ציון יום הזיכרון ויום העצמאות מעידה על יכולת האינטגרציה הנשמרת באדיקות בקהילה זו (גאנץ וליין־רוזלס, 2015). יש מקום לכל אחד מן המנהגים המאפיינים את שתיים או שלוש הקבוצות החברתיות (דתיים, חילונים ומסורתיים) שהתאחדו לכדי קהילה אחת במסגרת טקס ממלכתי אחד. הטקס שנוצר הוא דוגמה ליצירת אירוע המשקף את הזהות הייחודית של קהילה מעורבת.

אירוע נוסף שבו ניתן לראות ניסיון של כלל חברי הקהילות להגיע לשיח אינטלקטואלי נרחב בנושא הזהות, בלא קשר לקהילה שהם משתייכים אליה, הוא "כנס הקהילה כתיקון". כנס זה מאורגן בשיתוף כלל התנועות של ההתחדשות היהודית, דוגמת ארגון רשת הקהילות להתחדשות יהודית, ארגון פנים והתנועה הרפורמית. לכנסים אלו מגיעים חברים החיים בקהילות מעורבות. המסר שיוצא מכנסים אלו הוא כי יש הזדמנות לתקן שברים שונים בחברה הישראלית. הדוברים בכנס, בהרצאות במליאה או בסדנאות שונות, מאמינים בקהילות וביצירת גשר בין חילונים לדתיים (מתוך אתר התנועה הרפורמית). בכל שנה הכנס מעלה לדיון נושאים חברתיים מהותיים כמו התמודדות עם קבוצות מודרות שונות או התגייסות הקהילות בעיתות משבר. אחת הסדנאות שהתקיימו בכנס ביקשה להתמודד עם תפקיד הקהילה בחיי האדם, הדיון נסב על המושג העמוק של חופש הבחירה, הרצון ליצור קהילות חסונות למען התמודדות עם השבר החברתי בין חילונים לדתיים (כנס הקהילה כתיקון, תצפית, יולי 2012).

אם כן, ממצאי המחקר מעידים על פריסת פעילויות מגוונות ברחבי הקהילות המעורבות, ישנו ניסיון לגבש את כלל חברי הקהילה סביב פעילויות שגרה

המאפיינות כל קהילה חברתית העשירה במשפחות וילדים.

ההתמודדות עם המתח הבין-קבוצתי

ההתמודדות עם המתח שבין הקבוצות מתרחשת לאורך כל התכנון והביצוע של פעילות קהילתית. הקהילות מקפידות על שיח בנושא הפעילות המתוכננת, בחלקן זהו שיח אינטלקטואלי העוסק בחיבור בין המנהגים המסורתיים והמנהגים המודרניים, והוא לרוב עוסק בצרכיו של כל אחד מהמגזרים. הצרכים העולים מכל מגזר שונים ומגוונים ובמסגרת הדיון ניתן לראות מחד גיסא את מציאת המכנה המשותף, ומאידך גיסא את ההתאמות של כל מגזר לצורכי המגזר האחר, כגון שילוב טקסט מסורתי או שינוי סדר ישיבה של גברים ונשים ברוח החברתית העכשווית. שיח זה מעלה לדיון את הזכויות המשויכות לכל זהות וסיום התהליך מביא לקבלת החלטה או להפקת אירוע קהילתי. השיח מתעורר בקרב קהילה שרואה חשיבות עליונה בצורך לעצב זהות משותפת ודרך חיים חדשה וייחודית.

אתגרי השיח הפוליטי

המחקר מעיד על שיח פוליטי העוסק בהיבטים משותפים ולא מפלגים. ישנו חיפוש מתמיד אחר נקודות השקה אשר יכולות להצמיח את הקהילה ולהוביל אותה לפריחה. שיח זה מתמודד עם אתגרים שונים, אשר מידת ההצלחה של התמודדות זו מתורגמת בהתאם לציפיות והחלטות כל קהילה באשר היא. כמו כן, הקהילות מתמודדות במסגרת שיח זה עם אפשרות קיום המתח הבין-קבוצתי המצוי בבסיס השותפות.

נתוני המחקר מצביעים על הדילמה בעניין אופי השיח המתאים לדיון בקרב חברי הקהילה. האם לנהוג בדרך של שיח זהות המבוסס על רעיון הזהות ההבנייתית? זהו שיח המאפשר שינוי בעמדות, בתפיסות ובסטריאוטיפים שהיו לכל אחד מהצדדים לפני שהיה שיח. או שמא מוטב לנהוג בדרך של שיח זכויות המתאפיין בקיומם של תובעים ונתבעים? זהו שיח שאינו סימטרי ובמסגרתו יש הצגה של אינטרסים של צד זה אל צד האחר.

למעשה, שני סוגי שיח אלה – שיח הזהות ושיח הזכויות – נמצאים בקטביו של רצף. שיח הזהות יוצא נגד החלוקה לדתיים ולחילונים המקובלת בחברה הישראלית, מבליט את שלילת קיומו של שסע דתי-חילוני ומבקש ליצור זהות

משותפת חדשה לחברי הקהילה המעורבת. שיח הזכויות, לעומת זאת, אינו שולל את החלוקה המקובלת אך דוגל בדיאלוג מכבד ומכיל בין שתי הקבוצות. המחקר מעלה כי מעצם היותן של הקהילות המעורבות חריגות בנוף הישראלי, מתגלה דומיננטיות לשיח זהות, משום שמדובר באנשים שמביעים את רצונם "לשחות נגד הזרם". במסגרת שיח זה, המתקיים לקראת פעילויות חברתיות או מועדים שבחרו חברי הקהילה לציין, המזמנים דיון מעמיק בזהות האדם ובהיות יהודית על מגוון הזהויות שבעם היהודי בכלל ובקהילה בפרט, נעשה ניסיון להגדיר את הזהות המשותפת של חברי הקהילה. דוגמה לשיח הזהות ניתן לראות בגישתם של יקיר וכנרת מקהילת יחד מודיעין: "כל אחד שומר על הצביון שלו. קהילה אורתודוקסית, אך אתה לא נשאר בקובייה שלך, אתה מעגל פינות ופתוח יותר לדברים, יש גמישות מסוימת [...] האמונה הדתית לא צריכה להיות הדבר שיגדיר אותך באופן בלעדי. דברים שונים חשובים לנו לגבי ילדינו, למשל, שיתפללו ויכירו את מצוות היהדות אך כחלק משאר המנהגים באורח חייהם" (יקיר וכנרת הלוי, ריאיון אישי, אוקטובר 2015). טלי מקהילת בית חורון ציינה כי אין ניסיון ליצור זהות אחרת, חדשה או לערוך שינוי בזהות, אך עם זאת יש ביטוי לאינטגרציה בהיבטים תרבותיים בטקסים הממלכתיים כמו שילוב שירת התקווה וטקסטים מן המסורת היהודית (טלי וינר, ריאיון אישי, אוגוסט 2015). סיון מהיישוב אליאב מציינת: "ילדי המשפחות השונות מכירים ומזהים את חבריהם על פי הפרקטיקות, ללא שיפוטיות" (סיון לייב־יעקובסון, ריאיון אישי, יולי 2015). לפיכך, אין כאן ניסיון מודע ומאורגן לשינוי זהות מלבד ההכרה בביטויי זהות בקרב חברי הקהילה. השיח הקהילתי בוחן כיצד הפרט רואה את מחויבותו האישית לקהילה שאליה הוא הצטרף ומהם הערכים החברתיים שבראש סולם העדיפויות שלו. הדיאלוג המתנהל נתפס בעיני חברי הקהילה כדיאלוג בין שווים. אך אף על פי כן הגדרת הזהות היא עניין אישי ואין עולה לדיון פומבי במפגשים, בניגוד לדיון בנושא הזהות הקהילתית אשר נערך באספות חברים או בפעילויות מסוימות, כמו כינוס משפחות לפעילות חווייתית הכוללת מעגלי שיח. אסטרטגיית ההתמודדות של פרטים במפגש בין שתי תרבויות המתוארת במודל של Berry (גאנס ולוין־רוזליס 2015) כאינטגרציה הרואה את הרצון של הפרט לשמר את זהותו ואת רצונו לקיים יחסים חברתיים עם קבוצות אחרות. ביחד מודיעין שילוב המנהגים ההלכתיים מתקבל בברכה והקהילה מאפשרת ביטויים שונים לכך באירועים שונים (דני אלעזר, ריאיון אישי, יולי 2015). דוגמה נוספת עולה מתיאור "הרוח התקועית,

המציג דימוי למערכת השמש: "מי שהולך בשבילי תקוע בשבת מרגיש איך המסורת היהודית נוכחת בתקוע ומרכזית כמו השמש, אך בשונה מקהילות דתיות אחרות אין סטנדרט אחיד למרחק מהשמש, שאולי יוצר בחלק מכוכבי הלכת הקרובים מדי עומס חום ומחנק שקשה לעמוד בו. בתקוע לגיטימי שכל אחד יתמקם בהתאם לבחירתו" (אונגר וחסקין, 2015, עמ' 3-4).

כמו כן, ניכר כי לצד שיח הזהות מתנהל גם שיח זכויות. דוגמה לכך עולה מאחד הראיונות: "הדתיים אינם רוצים ניתוק מהעולם החילוני והחילונים רואים חשיבות בחיבור למסורת. אף אחד לא מנסה לשנות את השני, רק מכבדים אלה את אלה" (גלעד אילוז, ריאיון אישי, ספטמבר 2015). העיקרון "איש באמונתו יחיה" חוזר פעמים רבות בדברי חברי הקהילות. במסמך הקווים המנחים להתיישבות של קיבוץ כרמים ניתן לראות שיח זכויות הסכמי: "נקודת המוצא ביישוב מעורב היא שחברי היישוב מעוניינים לחיות ביחד מתוך קבלה ושותפות ללא כפיית דעת האחד על השני. הרעיון הוא לנסות למצוא נוסחה שתאפשר חיים קהילתיים, הדדיים, לאנשים בעלי אמונות והשקפות שונות, במטרה להוות מודל ליישוב המאחד את גווני החברה הישראלית". דוגמה נוספת מצויה בפרוטוקול היישוב כרמים בו נכתב: "אנו מאמינים שהחלטות מהותיות צריכות להתקבל באספות כלליות שבהן יהיה רשאי כל אחד להביע את דעתו בצורה חופשית" (פרוטוקול כרמים, 2007).

התמודדות הקהילות עם אפשרות קיום המתח הבין-קבוצתי

ממצאי המחקר בחנו את נקודות המתח הנוצרות בעקבות המפגשים הקהילתיים ואת דרכי ההתמודדות השונות, בין שהמתח הוא עקרוני ובין שנקודתי. נושאים מעוררי מתח בין-קבוצתי נעוצים לרוב בתחומי החינוך והתפילות. הביטוי של הנושאים השנויים במחלוקת ניכר באספות החברים או בדיוני הנהלת הקהילה. נושאים אלו הוכרעו בדרך אחרת בכל קהילה. ההכרעה בקהילות התקבלה באמצעות הצבעת רוב לאחר דיון בעמדות החברים ובנימוקיהם. דוגמאות לכך:

א. ההתמודדות בתחום החינוך בפיתוח מערכת חינוך משלבת: למעשה חברי הקהילות המעורבות רואים בגישה ההסדרית, שנועדה לטפל בשסע הדתי-חילוני, פתרון לא מוצלח לתחום החינוך. לדעתם, רמת המיסוד גבוהה מדי, כמו במערכות חינוך נפרדות, ולכן אחת הדרכים שהם בחרו היא יצירת מערכת חינוך אחרת, משלבת. פיתוח מערכת החינוך המשלבת היא אחת הדוגמאות

למימוש היבטים תאורטיים הלקוחים מתאוריית המידע ומתאוריית המגע. החינוך המשלב הוא הוכחה ליזמות משמעותית בחברה הישראלית. בתהליך יזמי זה באות לידי ביטוי החשיבה היצירתית והחשיבה הביקורתית המאפשרות התמודדות עם האתגרים החברתיים (בר שלום, 2004; בר שלום ושראל, 2011). לפיכך, החינוך המשלב מתמודד בין כותלי בתי הספר עם האתגרים הנוצרים במסגרת הקהילות המעורבות בסוגיות שונות כגון קוד הלבוש, קיום תפילות, מסלולי לימוד וטקסים. המפגש הבלתי אמצעי של התלמידים מן המגזרים השונים במסגרת החינוך המשלב מאפשר את חיפוש המשותף לקבוצות השונות תוך היכרות עם המאפיינים הייחודיים של כל קבוצה באופן הדדי ומפיג מתחים מוכנים. חברה בהנהלת "יחד" מספרת: "הערכים החינוכיים, שיטות הלימוד והשפה הבית ספרית נשענים על חינוך משותף וקהילתיות. הקניית הערכים והמורשת נעשית בדרך שמייצרת תודעת זהות יהודית אישית המסגרת אקלים פלורליסטי. שורשי מדיניות זו נוצרו מתוך החשש הגדול של הקיטוב בחברה הישראלית המהווה סכנה חברתית שיש להתמודד עימה" (ריאיון, אפריל 2014).

דוגמה לדרך התמודדות ספציפית עם אתגר שילוב הזהויות במסגרת בית הספר: המשפחה נדרשת להגדיר את זהות ילדיה עם רישומם לבית הספר, שכן בשעות הלימודים הראשונות נערכים שני שיעורים מקבילים המוצגים לבחירה ושיבוץ הילדים – שיעור שיח אקטואלי או שיעור שבו מתקיימת תפילת הבוקר. ההורים בוחרים לאיזו כיתה ישוב הילד. דוגמה נוספת לדיון קהילתי בנושא המדיניות החינוכית היא בקיום רב־שיח בשאלת תפקידו של בית הספר בעיצוב הזהות ביישוב אלון. לרב־שיח זה זומנו מנהלי בתי הספר ביישוב, מנהלת בית הספר היסודי ומנהלת התיכון שהוקם ביישוב באותה שנה. התוכנית שעוצבה כוונה לדיון חינוכי־חברתי (רב־שיח ביישוב אלון, תצפית, ינואר 2015).

ב. התמודדות עם סוגיית התפילה במסגרות החינוך ניתן לראות בפריסה מגוונת ושונה בהתייחסות הקהילות לנושא זה (פוקס־אברבנאל, 2018, 185–187). אחת הדוגמאות לכך היא בקהילת קשת זיכרון יעקב אשר במסגרתה ניתנה הבחירה המאפשרת קיום שונות ותחושת חירות במסגרת גיבוש ההורים והילדים סביב בית הספר. בבית הספר יש תפילות בכמה סגנונות, והילדים הבוחרים להתפלל יחדיו מתפללים בימים שני ורביעי. בתפילות אלו

משתתפים ילדים מגילים שונים יחד עם אנשי צוות. כמו כן, בכל יום ראשון בבוקר יש תפילה משותפת לילדים, להורים ולצוות החינוכי. התפילות בסגנון אורתודוקסי (גלעד אילוז, ריאיון אישי, נובמבר 2015). לעומת זאת, בבית ספר המשתייך לקהילת קשת מזכרת בתייה, התלמידים נחלקים לקבוצות השתייכות על פי החלטה משפחתית. הפרדה זו באה לידי ביטוי במפגש הבוקר, שמתחלק למפגש של קבוצת "תפילה" ולקבוצת "שיח בוקר" העוסק בנושאים חברתיים שונים. הפתרונות המגוונים והייחודיים לכל קהילה ויישוב מעורבים מקבילים להגדרותיו של גודמן (2012) את קבוצות "הדתילונים והדתילוניות" כבעלות זהות היברידית. אלו קבוצות צעירים שהתחנכו בציבור הדתי המציגות תמהיל של דתיות וחילוניות על פי הפרמטרים הזהותיים המתאימים להם. ולפיכך ייתכן שבמסגרת הקהילות המעורבות, הביטוי ההיברידי לזהותם נוח למימוש יותר מאשר במסגרות שמהן הם נפרדו בעברם.

אם כן, הבחירה באופי השיח מופיעה בהתאמה לאופי המפגש הבינ-אישי או הקהילתי. באופן דינמי, נוצרו הכרעות והגדרות לאופי השיח הרלוונטי בעת מפגש קהילתי כזה או אחר. מגוון עמדותיהם של חברי הקהילות בנושאים טעונים הביאו לדיון מעמיק בנושא הזהות, אולם במישור המעשי הנטייה הייתה לקבל הכרעות קהילתיות על בסיס שיח הזכויות, כך למשל בשאלת סגנונות התפילה, שהיא מוקד משותף לכל הקהילה (הן על פי הזרם האורתודוקסי והן על פי הזרמים הרפורמים והקונסרבטיבים) או בשאלת מעמדו של בית הכנסת כמוסד ציבורי. ההכרעות בנושאים השונים הציגו ברוב המקרים גמישות והכלה של צורכי המיעוט השונים מצורכי הרוב הדומיננטי וניכר הרצון לשמר את זהות המוצא במסגרת שיח הזכויות. שילוב של היכרות עם זהות חדשה תוך שימור זהות משפחת המוצא נע על פני רצף עשיר. בקצהו האחד ישנם חברים הרואים בשמירת זהות המוצא את הצורך הבסיסי והחשוב ביותר, ובקצה האחר ישנם חברים הפתוחים לאפשרות שזהותם תשתנה בעקבות היכרותם עם האחר ונכונים לה.

רבות הן הדוגמאות להתמודדות המפייסת, המגשרת והיצירתית בתחומים שונים העולים חדשים לבקרים במסגרת החיים המשותפים של הקהילות המעורבות. לפיכך תהליך הטשטוש הסוציולוגי המתרחש בין קבוצות חברתיות מובחנות כביכול כפי שנכתב במחקר של ויינהבר אשר חשף מגוון רחב של ביטויים חברתיים יצירתיים לטיפול בשסע הדתי-חילוני ניכר גם בקרב הקהילות המעורבות (כהן, 2013, 28 בפברואר).

סיכום

השסע החברתי הדתי־חילוני, שהוא מניע מרכזי להתפתחות הקהילות המעורבות לדתיים, למסורתיים ולחילוניים, הביא ליצירת שיח פוליטי חדשי. בניית התאורטי על פי המודלים לשילוב זהויות ניתן לראות כי הקהילות בחרו באסטרטגיות העוסקות בהיבטים משותפים ולא בהיבטים מפלגים באורח חייהם. ההתמודדות עם מחלוקות ועם קשיים נעשית באמצעות שיח משתף, מכיל ומזמין את האחר, הקורא תיגר על הדיכוטומיה החברתית הכולטת בהתנהלות של החברה הישראלית. המפגשים הפנים־חברתיים מציעים מפגש בלתי אמצעי המאפשר התמודדות עם השונות המגזרית. זוהי דרכם של חברי הקהילות המעורבות לצאת נגד המוסכמות ולנסות להגדיר זהות משותפת במסגרת דיאלוג בין שווים. ברמה ההצהרתית, חברי הקהילות מנסים לשלב את הזהויות השונות, אך עם זאת כאשר עולה צורך לקבל הכרעות קהילתיות באופן מעשי בנושאים טעונים יש נטייה לשימוש בשיח המבוסס על שימור הזכויות.

חברי הקהילות מבקשים להוכיח כי אפשר לנהל אורח חיים שונה מזה שהכירו במשפחות המוצא שלהם. זהותו של אדם מורכבת מן האופן שבו הוא תופס את עצמו ומן האופן שבו הקהילה תופסת אותו, והיא תלויה בהכרת האחרים ומתהווה מתוך דיאלוג (נחתומי, 2005, עמ' 81). התארגנות פוליטית חדשנית זו מוכיחה יכולת בהכרת צרכיו של האחר תוך יצירת דיאלוג המתרחש במסגרת הפעילויות השונות בקהילות. האתגר המרכזי בשיח פוליטי זה הוא חיפוש מתמיד אחר נקודות שיכולות להוביל את הקהילה לפריחה. שילוב הזהויות מתרחש דווקא במרחבים שהזהות הדתית או הזהות החילונית הציגו מאפיינים מוגדרים ושונים, כמו בטקסי התפילה המקבלים מגוון סגנונות משנה בין קהילה לקהילה, ישנה פתיחות לרעיונות יצירתיים רבים.

חשוב לציין כי מגבלות המחקר נעוצות בעובדה כי יש נושאים שהמרווינים בחרו שלא לחשוף מפאת הרצון לשמור על רושם של התנהלות תקינה או לשמור על גאווה קהילתית, כך שיתכן שלא דיווחו על חלק מנקודות המחלוקת שמתקיימות בפועל. יתר על כן, השימוש בריאיון מייצר שיח שבו המרווינים מנסה להציג "תקינות פוליטית" ולשם כך הוא נוקט גישה של "ניהול הרושם" ומעוניין לשמור על תדמיתו בעיני המראיין ובעיני הקהילה ללא חשיפת עמדותיו המקוריות, בידוע כי המידע שיעניק למחקר יפורסם באופן פומבי.

אף על פי כן, ניתן לראות כי הקהילות המעורבות הן קבוצות ייחודיות שמתפתחות וחוות שינויים והתאמות לאורך השנים. התפתחות קהילות אלו הן דבר חדשני וייחודי בנוף החברתי הישראלי. זוהי יוזמה חברתית שהביאה ליצירת שיח פוליטי חדשני המאתגר מדי שנה בשנה את חברי הקהילות ואת המצטרפים אליהן. חשוב יהיה לבחון את האבולוציה של קהילות אלה בעתיד בכל הנוגע להתפתחות החינוך המשלב הצובר תאוצה ומתפתח ברחבי החברה הישראלית. כמו כן, מומלץ לחקור את מידת המשכיות מימוש חזון המייסדים במסגרת דור הצעירים ביישובים הקהילתיים העצמאיים.

מקורות

- אונגר ע' וחסקין א' (2015). יישוב תקוע. בתוך מ' נאור וצ' צמרת (עורכים), עין לעציון: יישובים, דמויות ואירועים בגוש עציון (עמ' 192-206). מקווה ישראל: ספריית יהודה דקל.
- אזולאי, נ' ורצברגר, ר' (2008). התחדשות יהודית במרחב החילוני בישראל: מתופעה לתנועה חברתית חדשה. פוליטיקה, 18, 141-172.
- אזולאי, נ' ותבורי, א' (2008). מבית מדרש לבית תפילה: התפתחויות תרבותיות-דתיות במרחב החילוני בישראל. פנים, 6, 121-170.
- אזולאי, נ' (2010). "עברים אנו ואת לבנו נעבוד": תנועת ההתחדשות היהודית במרחב החילוני בישראל (חיבור לשם קבלת תואר "דוקטור לפילוסופיה"). רמת גן: אוניברסיטת בר אילן.
- אלמוג, ע' (30.6.2008). "האידיאולוגיה והתרבות הצברית בישראל". אנשים ישראל. נדלה מתוך: <http://www.Peopleil.orgqdetails.asp?itemID=7730>
- אלמוג, ע' (2009, 26 במאי). פילוח המגזר החילוני הוותיק. אנשים ישראל. <http://www.peopleil.org/details.aspx?itemID=7876>
- אלמוג, ת' ואלמוג, ע' (2016). דור ה-Y כאילו אין מחר. בן שמן: מודן.
- אריאן, א' וקיסר-שוגרמן, א' (2011). ישראלים-יהודים: דיוקן – אמונות, שמירת מסורת וערכים של יהודים בישראל 2009. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, מכון גוטמן, קרן אבי-חי.
- בן ארי, ר' ואמיר, י' (1988). עימותים בין קבוצתיים בישראל: הערכת מצב ונתיבי שינוי. פסיכולוגיה, א, 49-57.
- בן יוסף, ש' (2003). התחדשות קהילתיות יהודית: אתגר לנוכח הפוסט-מודרניזם. אקדמות – כתב עת למחשבה יהודית, יג, 103-130.

- בן פורת, ג' (2016). **הלכה למעשה: חילוננו של המרחב הציבורי בישראל**. חיפה: פרדס.
- בר, ח' ובר-גל, ד' (1995). **לחיות עם הקונפליקט: פעילות הפגשה בקרב בני נוער יהודים ופלסטינים אזרחי ישראל**. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל ומכון גוטמן למחקר חברתי שימושי.
- בר שלום, י' ושראל, ע' (2011). **עושים לשם שינוי: על יזמים חברתיים בישראל**. ירושלים: כרמל.
- בר שלום, י' (2004). **אידיאה של תיקון: יזמות חינוכית בחברה רב-תרבותית**. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- ברנד, י' (2012). **מיהו חילוני? קריאות הלכתיות**. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- גאנס, ע' ולוי-רוזלס, מ' (2015). **משחק הזהויות: הבניית זהות בקרב פלסטיניות אזרחיות ישראל שלמדו בבתי ספר במגזר היהודי**. *מגמות*, נ(1), 27-28.
- גודמן, י' (2012). **דתילוניים ודתילוניות: עיון חינוכי**. בתוך מ' רחימי (עורך), **מאורות ליהודה (עמ' 9-43)**. אלקנה: מכללת אורות ישראל.
- גודמן י' ופישר ש' (2004). **להבנתן של חילוניות ודתיות בישראל: תיזת החילון וחלופות מושגיות**. בתוך י' יונה וי' גודמן (עורכים), **מערבולת הזהויות: דיון ביקורתי בדתיות ובחילוניות בישראל (עמ' 346-390)**. ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- דון יחיא, א' (1996). **הפוליטיקה של ההסדרה: יישוב סכסוכים בנושאי דת בישראל**. ירושלים: פלורסהיימר.
- הרמן, ת' ואחרים (2019). **מדד הדמוקרטיה הישראלית 19**. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- הרמן, ת' ואחרים (2015). **דתיים? לאומיים! המחנה הדתי-לאומי בישראל 2014 – דוח מחקר**. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- הסקר החברתי 2009: דתיות בישראל**. הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. http://www.cbs.gov.il/publications11/seker_hevrati09/pdf/h_print.pdf
- ויינהבר, ב' (2007). **החברה ההסדרית: ארגוני החברה האזרחית, ניסיונות ליישוב השסע הדתי-חילוני (חיבור לשם קבלת תואר "דוקטור לפילוסופיה")**. רמת גן: אוניברסיטת בר אילן.
- ידגר י' (2008). **ישעיהו ליבמן והמסורת בישראל – זהות יהודית, חילון ומודרניות**. *יהדות ומדינה – מסות ומחקרים*, 6, 11-18.
- כהן, א' וזיסר, ב' (2003). **מהשלמה להסלמה: השסע הדתי-חילוני בפתח המאה העשרים ואחת**. ירושלים: שוקן.

- כהן א' (2005). אמנות להסדרת יחסי חילונים ודתיים: ניסיונות הסדרה ציבוריים לנוכח כישלון פוליטי. בתוך א' דרומי (עורך), **שבת אחים – יחסי חילונים-דתיים: עמדות, הצעות, אמנות** (עמ' 365-383). ירושלים, המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- כהן, א' (2013, 28 בפברואר). משהו מטושטש מתחיל. **בשבע** (גרסה אלקטרונית). <https://www.inn.co.il/Besheva/Article.aspx/12992>
- ליבמן, י' (עורך) (1990). לחיות ביחד: יחסי דתיים חילוניים בחברה הישראלית. ירושלים: כתר.
- ליבמן, ע' (2004). **הציונות הדתית: בדרך לבידוליות? |חיבור לשם קבלת תואר "דוקטור לפילוסופיה"**. רמת גן: אוניברסיטת בר אילן.
- לשם, א' (2004). ישראל כמדינה רבת-תרבותית בפתח המאה העשרים ואחת. בתוך א' לשם וד' רואר-סטריראר (עורכים), **שונות תרבותית כאתגר לשירותי אנוש** (עמ' 13-111). ירושלים: מאגנס.
- מוזס, ח' (2009). **מציונות דתית לדתיות פוסט-מודרנית: מגמות ותהליכים בציונות הדתית מאז רצח רבין |חיבור לשם קבלת תואר ד"ר לפילוסופיה"**. רמת גן: אוניברסיטת בר אילן.
- מלכין, י' (2006). תרבות היהדות החילונית: הגות חדשה בישראל. ירושלים: כתר.
- נחשוני, ק' (2008, 24 ביולי). עמוס עוז וחנן פורת למען הזרם המשלב. <http://www.Ynet.net>. <http://www.Ynet.net/articles/0,7340,L-3572922,00.html>
- נחתומי, א' (עורך) (2005). **רב תרבותיות במבחן הישראליות**. ירושלים: מאגנס, האוניברסיטה העברית.
- פרלוב, א' (2009.1.20). **כפר אדומים – בית ספר משותף לתלמידים דתיים וחילוניים**. אתר **קולך – פורום נשים דתיות**. <http://www.old.kolech.org.il/maamar/>
- פוקס-אברבנאל, כ' (2018). מפגש זהויות בקהילות מערבות לחילונים ודתיים |חיבור לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה". רמת גן: אוניברסיטת בר אילן.
- צמרת, צ' (2001). המטוטלת בחברה הישראלית. בתוך ע' ברהולץ (עורך), **דרך ארץ, דת ומדינה: אסופת מאמרים והרצאות בנושא יהדות, שלטון וערכים דמוקרטיים** (עמ' 81-87). ירושלים: מחלקת הפרסומים, משרד החינוך.
- שגיא, א' (1999). על המתחים בין דתיים וחילוניים: בין שיח זכויות לשיח זהות. בתוך נ' אילן (עורך), **עין טובה: דו שיח ופולמוס בתרבות ישראל, ספר היוכל לטובה אילן** (עמ' 408-430). תל אביב: הקיבוץ המאוחד ונאמני תורה ועבודה.
- שרעבי, ג' (2001). השפעת דגם המידע, דגם המידע בשילוב מגע ישיר ודגם המידע בשילוב מגע עקיף על קרבה חברתית וייחוס תכונות בין בני נוער חילוניים ודתיים |חיבור לשם קבלת תואר "מוסמך". רמת גן: אוניברסיטת בר אילן.

- Allport, G.W. (1958). *Garden City*. N.Y.: Doubleday.
- Billig, M., Condor, S., Edwards, D., Gane, M., Middleton, D., & Radley, A. (1988). *Ideological dilemmas: A social psychology of everyday thinking*. London, Eng.: Sage.
- Brewer, M .B. & Miller, N. (1984). Beyond the contact hypothesis: Theoretical perspectives on desegregation. In M. B. Brewer& N. Miller (Eds). *Groups in contact: The psychology of desegregation* (pp. 281–302). New York: Academic Press.
- Brislin, R. W. (1986). A culture general assimilator. *International Journal of Intercultural Relations*, 10, 215–234.
- Lijphart, A. (1975). *The politics of accommodation: Pluralism and democracy in the Netherlands*. Berkeley: University of California Press.